

PROFESA MANDLA MAKHANYA, HLOOHO LE MOTLATSATJHANSELA

YUNIVESITHI YA AFORIKA BORWA

KAMOHELO LE MONAHANO LE TJHEBELOPELE YA THUTO E

PHAHAMENG YA AB

DIPUISANO TSA BOETAPELE BO RERETSWENG KA HLOKO THUTONG

E PHAHAMENG

Bothata motheong wa tlhophiso ya maemo a thuto – (boo mona ka hare) bo hlalolang ho se be le botsitso

Holong eo Ho tshwarelwang mesebetsi ho yona, Mokatong wa 4,

Moahong wa Kgorong, Khemphase ya Muckleneuk

03 Tshitwe 2019

Diteboho ho Motsamaisi wa lenanetsamaiso: Mof./tsn. Sedzani

Musundwa

- Mong. Phillip Ntsimane, Modulasetulo: Risk Management – Audit and Enterprise Risk Management Committee of Council (AERMCoC), Unisa
- Profesa Khehla Ndlovu, VP: Strategy, Risk and Advisory Services
- Mof./tsn. Ziphora Mamobolo, ED: Department Risk and Compliance
- Ditho tsa Bolaodi ba Tlatsetso
- Mof./tsn. Nomathamsanqa Ashom, Director: Assurance Services - Ngubane and Co.

- Mof./tsn. Busani Maluleke, CEO: New African Bank
- Mong. Christopher Palm, Chief Risk Advisor: IRMSAE
- Mong. Linda Khumalo, Founder of SafeCyberLife: Education Service
- Dibui tsa rona tsa Bohlokwa: Mof./tsn. Shamila Batohi le Profesa Mervyn King
- Mohokahanyi wa rona wa Dipuisano tsa Phanele , Mof./tsn. Olga Granova-Mooi: Head of Internal Audit, University of Pretoria, le batho ba leng phaneleng ya rona:
 - Profesa Ahmed Bawa, CEO: Universities South Africa
 - Profesa Adam Habib, VC: University of the Witwatersrand
 - Profesa Jonathan Foster Pedley, Dean: Henley Business School
 - Ngaka Somadoda Fikeni, Unisa
- Mof./tsn. Tsholofelo Duba
- Mof./tsn. Daphney Twala, Seroki: National Council of Persons Living with Disabilities (NCPD)
- Sehlopha sa Mmino wa Setho sa Tau tsa Koma
- Batantshi ba Digumboot ba Amavinnkivonko
- Dibini tsa Banna tsa Unisa
- Basebetsimmoho ho tswa diinstitusheneng tseo re sebedisanang le tsona
- Basebetsi ba Unisa, baithuti le bathahaselli

- Baeti ba hlomphehang, bomme le bontate

Dumelang! Hoseng hona ke bona difahleho tse ngata tsa batho bao ke ba tsebang – jwalo ka ha le le basebetsimmoho le rona, le amohelehile haholo! Hape, ke bona difahleho tse ngata tsa batho ba batjha, bao ke kgo lwang hore ba bona diphetoho le boholo ba lekala leo ka dilemo tse ngata, le bontshang phapang e nyane pakeng tsa tlhophiso le pherekano le ho phuhlama ka hohlehohle. Le lona le amohelehile ka mofuthu. Ke tshepa hore ho ba teng ha lona mona, ka nako ena e seng e tsamaile ya selemo sa rona sa dithuto, ho bolela maikemisetso a rona re le mmoho a ho kgutlisa kgonahalo ya ho lahlehelwa ke batho bao e leng diporofeshenale mesebetsing ya bona le tiisetso ya bona moo e lokelang ho ba teng setjhabeng. Re thabetse ha le kgonne ho ba le rona tsatsing la kajeno.

Bomme le bontate, ke kopilwe hore ke fane ka kakaretso ya sebopeho se nepahetseng sa Thuto e Phahameng Aforika Borwa. Le ha ho le jwalo, ho a hlokeha ho bolela hore thuto e phahameng ya Aforika Borwa ha e sebetse e le nngwe. Re latela le ho etsa dintho ho ya ka se etsahalang lefatsheng le kontinenteng ka bophara. Mme seo ka bo sona ke nako eo ho hlahellang lesedi le letjha le utlwisisehang ha jwale.

Thuto e phahameng lefatsheng ka bophara e iphumana e lokela ho nahana ka hloko ka thuto eo Yunivesithi e fanang ka yona le sepheo sa yona le karolo eo e e bapalang Mongwahakgolong wa 21. Re hlokometse hore makala a ditaba tse amanang le moruo setjhabeng le tsa dipolotiki a qadile ho bontsha lerato le bohlokwa ba naha ya habo rona le ho nahanela batho ba se nang hona, ho na le ho sebeletsa barui kapa ba rutehileng haholo, le ho arola thuto e phahameng ho ya ka dibaka tsa thuto tsa boemong ba naha le tsa mabatowa, hoo qaleho ena e nang le tshwaetso e kgolo thutong. Thuto e phahameng e se e fumantshwa ho ya ka maemo a renang. Ho kena ha makala a poraefete le a sebeletsang ho etsa phaello, makala a hwebang ka thuto tikolohong ya mehleng e fetileng eo thuto e phahameng e neng e fumantshwa ho yona, a fetotse dintho le ho etsa hore ho aroleanwe matla phumantshong ya thuto e phahameng, hoo jwale ho seng ho akanyetswa hore diphesente tse fetang tse 65 tsa lesedi le boiphihlelo boo ho ithutwang bona bo se bo fumantshwa ka ntle ho lekala la thuto e fumantshwang ke diyunivesithi tsa mehleng. Boholo ba phetoho ena, ha e ba e se phetoho kaofela e etsahalang, bo tlišwa ke dintlafatso disebedisweng tsa theknoloji le tsa dijithale. Ke boemong bona moo diyunivesithi di tlamehang ho netefatsa hore batho, baetapele le bolaodi, basebetsi (barupelli, basebetsi ba porofeshenale le ba botsamaisi) le baithuti ba dilemo kaofela ba fetola tsela eo ba ithutileng ho nahana le ho etsa dintho ka yona, ho ithuta hape ba

sebedisa ditsela tse ntjha le ho ithuta botjha hore ba kgone ho iphumanela le ho latela tsela e ba ntshang diphephetsong tseo ba kopanang le tsona le ho atleha “lefatsheng le letjha” le tlang ka phetoho e bitswang 4th Industrial Revolution.

Jwalo ka ha nako e le nyane, nke ke ka bua haholo ka thuto e phahameng Kontinenteng. Ntumelleng hore ke bue ntho e le nngwe feela. Palohare ya Kontinente ke 18 feela mme baahi ba eketseha ho feta tekano. Ho ya ka dipalopalo tsa batho ba sa sebetseng kontinenteng, batjha bana ba ka bona thuto e phahameng e le yona feela kgetho e ka ba tswelang molemo. Ha re a itokisetsa boemo bona – ke qaka e kgolo e ka mpefatsang maemo le ho feta. Re hloka ho etsa ho hong ka potlako. Re kontinente e nyane ka ho fetisisa lefatsheng, le Aforika e nahanelwa hore e tla be e na le baahi ba lekanang nngweborarong pheletsong ya mongwahakgolo. Re tla ruta jwang batjha ba bangata hakaale mme le hona re ba rutela ho etsa eng ka thuto eo – haholoholo ha ho le boima hakaale ho nahana ka bokamoso?

Boemo boo ke sa tswa fana ka bona ha bo bontshe feela tlhokeho e potlakileng ya ho etsa dipatlisiso ho lokisetsa Aforika Borwa le Kontinente kaofela, diphepetso tse kgolo tseo e lebaneng le tsona tse mabapi le ditlamorao le dikameho tse atang haholo le kgaello e kgolo ditabeng tse amanang le moruo setjhabeng le dipolotiki, mmoho le

ditlhoko tseo e leng tsa rona tsa phetoho e kgolo, empa di bontsha le tlhokeho e potlakileng ya ho ba le mawa le merero e bontshang ponelopele ho netefatsa hore ho ba ntshetsopele ya nako e telele ya Aforika (Borwa). Ho hlakile hore mosebetsi o sa le mongata, disebediswa le bokgoni bona bo a haella.

Ha re kgutlela kwano lapeng, boholo ba diinstitushene (ha e ba e se tsona kaofela) tsa thuto e Phahameng tsa Aforika Borwa di na le diphepetso dikarolong tse ngata, tse tlisang mathata le ho sitisa merero e etswang, ho kenyeletsa le yona phetoho e bohlokwa haholo ya hore batho ba tshwarwe ka ho tshwana le ho ba le ditokelo tse lekanang ho fihlela ditlhoko tsa bona, mmoho le ho ba le mananeo a matjha a thuto e sa itshetlehang le ya dinaha tse ding le ho ba le mangolo a thuto a kopaneng a boemong bo itseng a ntseng a netefatsa hore a tsamaellana le maemo ao a hlokehang ho oona le ho ntshetsa pele boemo ba lesedi le boiphihlelo ba rona ba Aforika. Ho kenya dikhemphase tsa rona dipolotiking ho mpefaditse maemo, a hlokanang hore ho sebediswe mekgwa e metjha ya ho etsa dintho, boitelo le sebetse ha ho behwa boetapele le bolaodi.

Ho tloha ka selemo sa 2015, Boetapele ba Yunivesithi bo ile ba lokela ho tobana le merusu le ho senyeha ha thepa dikhemphaseng tse ngata, mme le ha ketsahalo ya #feesmustfall e fetile ha ho fuwa

baithuti ba bangata ba sa kgoneng ho lefella dithuto tsa bona, thuto ya mahala, e leng ntho e etsahalang hangata ha maphelo a batho a na le diphetoho tse ngata, bathahaselli ba rona ba se ba shebile ditlhoko tse ding tse ngata, tseo le tsona di lokelang ho laolwa.

Jwalo ka ha re le boetapele ba yunivesithi, le rona re lokela ho iphumanela le ho latela tsela e re ntshang diphephetsong tse re sitisang tse bakwang ke dikarolo tse fapaneng kapa “bathahaselli” bao ditakatso tsa bona e leng tsa dipolotiki ho na le ho nahanela batho ba bang. Ho hlokeha hore ho nkwe diqeto tse matla molemong wa ho tsweletsa diinstitushene nako e telele kutlwisisong ya diphephetso tsena. Hopolang hore ka ha diyunivesithi di lokela ho fana ka dikarabo tse hlokwang ke bathahaselli, ho arabela hoo ho tlameha ho se be ka hodimo ho boikarabelo ba molao boo Khansele le ditho tsa phethahatso di bo jarisitsweng, ba ho ba batsamaisi ba bontshang mekgwa e amohelehang ya ho tsamaisa disebediswa tsa institushene ya rona. Ho tshepahala ditjheleteng ho tlameha ho etswa ka mehla, le ha ho sa thabelwe, ho netefatsa hore institushene e sireletsehile ho ka phethahatsa ditoro tsa meloko e tlang. Re tlwaetse ho nahana hore re ka kgonang ho etsa le ho kgotsofatsa maemo kaofela ao re tobanang le oona, ka nako e le nngwe. Empa mona ke moo kotsi le taolo ya yona e bapalang karolo ya bohlokwa. DiHEI tsa Aforika Borwa di atlehile ho le hokae, le hona jwang, ho hlwaya dikotsi le ho sebedisa mawa a

loketseng ho di phema dilemong tse leshome tse fetileng? Nka akanya hore ha re a sebetsa hantle, haholoholo ha ho shejwa botsitso bo hlokehang lekaleng. Ke ba bakae batho ba boneng diphephetso tsena pele di etsahala? Ana re ka be re di bone pele? Ho hlwaya dikotsi ho etsahala hantle ho le kae boemong ba jwale ba thuto e phahameng?

Nnete ke hore ha jwale, Aforika Borwa, ka pelaelo ya hore le dinaheng tse ding ho jwalo, diyunivesithi e ba dibaka tse jariswang molato wa diphoso kapa diketso tse mpe tse etsahalang, tse qetang matla le kgalefo eo batjha ba ka beng ba e ntshetsa mmusong wa bona, le ka ditsela tse sa lokang. Re boemong bo sa thabiseng, bo ka hatellang maikutlo le ho kgathatsa matla haholo. Bathahaselli ba yunivesithi ka mehla ba tla kgothalletsa hore ba tshehetswe le ho hlahisa maikutlo a matla hore ho be le phetoho, mme ho a utlwisiseha hore ho lokela hore ho etswe dintho ka maikarabelo le ho kgona ho hlwaya kotsi e sa le hole le ho e bebofatsa re ntse re netefatsa hore re beha monahano wa rona mosebetsing wa rona o bohlokwa – ho ruta, ho ithuta, ho etsa dipatlisiso le ho etsa dintho ka mekgwa e metjha le ho sebedisana le setjhaba.

Diphetoho le diphephetso tseo setjhaba se kopanang le tsona ha jwale di hloka ditharollo tsa thuto e phahameng, tse kgonang ho arabela maemo a fetohang, tse kgonang ho sebetsa mmoho le ho akaretsa

maemo kaofela, mme di sa kenyeletse mekgwa e kgonang ho sebediswa makaleng a fapaneng le ho sebetsa le mekgatlo ya porofeshenale, dikgwebo le indasteri feela ntshetsopeleng ya methiriele ya ho rupella le ketsahalo ya ho ruta, empa le ho amohela mekgwa e fapaneng ya ho tshehetsa baithuti, ho etsa tekolo le bopaki ba direkoto tsa porofeshenale, ho kgotsofatsa ditlhoko tse fapaneng tse lebelletsweng setjhabeng le ditebello tsa baithuti. Ho na le kgatello e atang ya Kananelo ya Thuto e etsahalang dilemong tsa pele ho sekolo, ya ho fumana baithuti ba nang le boiphihlelo empa ba eso lekolwe le ho fuwa bopaki ba thuto ya porofeshenale, le ho dumela hore baithuti ba seng ba fihletse boemo bo hodimo dithutong tsa bona ba lokela ho thuswa ho ntshetsapele bokgoni ba bona ho netefatsa hore ba tswella ho fumana mesebetsi ho thusa phetoho e etsahalang mesebetsing. Ho feta moo, diisntitushene tsa thuto e phahameng di lokela ho hlophiswa botjha (ho kenyeletswa le botsamaisi ba tsona) ho netefatsa karabelo ya tsona e potlakileng e hlokehang hore di tswelle ho ba bohlokwa. Taba ena ke nnete, haholoholo maemong a jwale a renang lefatshe kaofela a tlikeho ya tekatekano moruong le palo e hodimo ya batho ba futsanehileng haholo.

Mona ho tla hlokeha boetapele ba mofuta osele; boetapele bo utlwisisang e le ka nnete le ho kgona ho tsamaisa mathata le dikgatello

tša maemo a renang, bo kgonang ho etsa dintho ho feta boikarabelo boo bo bo jarisitšweng ho ya ka tlwaelo, mme bo kenyeletša:

- tšhwaetšo ya ditaba tše amang moruo setjhabeng le ditšhūsumetšo tša sepolotiki lefatshe ka bophara, kontinenteng le naheng, mesebetsing e etšwang ke barupelli le botsamaisi, le taelo eo insitūshene e lebelletšweng ho e phethahatsa
- baahi ba tšwellang ho eketseha le ho nka karolo le bathahaselli bao kgahleho ya bona e ka bang ho phehisana le yunivesithi, mme, ntlheng ya bohlokwa,
- ho fana ka thuto e molemo le ho ba ya boemo bo hodimo e tla netefatsa hore baithuti ba phethelang dithuto tša bona ba tla bapala karolo ya bohlokwa bokamosong ba bona

Boetapele bo jwalo bo tla hloka ho tlwaela ho hatella hore phetoho e be teng le ho etsa mawa a thusang ho fetola dikellello, e leng phetoho e hlokehang ho ba le basebetsi ba ipabolang le institūshene e arabelang ka potlako.

Ho fihlella sena ho hlokeha sebaka sa thuto se kgothalletsang maikemisetšo. Boemo bo loketseng ho phethahatsa mosebetsi wa yunivesithi, e leng ho ruta le ho ithuta, ho etsa dipatlisiso le ho fumana mekgwa e metjha ya ho etsa dintho le ho sebedisana le baahi, e tla ba bohlokwa ho boloka basebetsi ba tla netefatsa hore ba fana ka

thupello le tshebeletso ya boemo bo hodimo. Diphetoho tse etsahalang setjhabeng, ditebello tsa baithuti le dintshetsopele tse etsahalang theknolojing ya dijithale (e kenyeletsang *social media*) di fetola tsela eo re rutang ka yona le ka moo baithuti ba ithutang le ho tshehetsa tlhahlobisiso ya thuto le mekgwa ya ho ruta. Diphetoho tsena di etsahala ka potlako ka lebaka la palo e holang ya diyunivesithi tsa setjhaba le tsa poraevete, tseo boemo ba thuto ya tsona bo etseditsweng ho kgotsofatsa sepheo kapa ditlhoko tse itseng ho ya ka kutlwisiso ya phetoho e etsahalang ka potlako le 4IR. Diyunivesithi le dibaka tse ngata tsa mmuso le tsa poraevete tse fanang ka bodulo (lefatsheng ka bophara, kontinenteng le naheng kaofela) di qadile ho fana ka dithuto tsa tsona tsa boemo bo tiiseditsweng le didikri tse amohelehang ka ditheko tse tlase. Di fana ka tshebeletso le tshehetso e hlokehang ka bokgabane, haholoholo hobane di na le palo e nyane ya baithuti. Diinstitushene tsena di tla qala ho hohela baithuti ba nang le bokgoni, ba ikemiseditseng ho lefella thuto e phahameng ya mofuta ona, ka ha ba dumela hore mangolo a thuto a diinstitushene tsena a tla qala ho ba matla lefatsheng kaofela.

Ha jwale, merero ya hore diinstitushene tsa poraevete di fuwe tumello, di amohelehe hore dithuto tsa tsona di boemong bo lekanang le ba diinstitushene tsa mmuso, e se e le motjheng kwano Aforika Borwa. Ho feta moo, diinstitushene le mekgatlo ya poraevete ha e na

merusu le ho ngala mesebetsi, ho ka fokodisang le ho ama ditshebetso kaofela, jwalo ka ha ho etsahala diHEI tsa mmuso. Mabaka ana a ka kgona ho balehisa baithuti bao re neng re nahana hore ke ba "rona" le ba neng ba ka lakatsa ho ithuta institusheneng ya rona. Taolo eo diinstitushene tsa thuto e phahameng tsa mmuso di neng di na le yona di le ding e qadile ho fokola. Mme ke batla hore re hopole diphesente tse ka bang tse 65 le ho feta, tsa dimethiriele tsa thuto tse etswang ka ntle ho diyunivesithi.

Ke na le mohopolo wa hore diyunivesithi tse ka batlang ho tswella ha di na kgetho e nngwe ha e se ho fetola le ho ntjhafatsa mananeo a tsona ka kgopolo ya ho atisa bokgoni ba bathaselli ba tsona, ho ba le boetapele le botsamaisi bo nkang karolo dibakeng tse ngata, ho ba le meralo eo di sebedisanang le mekgatlo e meng ka yona, maikemisetso a ho tswela pele nako e telele ka tsamaiso e molaong ya disebediswa tsa institushene le tse lefatsheng, kananelo ya batho bao e leng karolo ya yunivesithi, le boemo, dithuto tse arabelang ditlhoko tsa baithuti, ditekolo tse etswang le tshehetso ya baithuti e tla ba lokisetsa bokamoso boo ba sa bo tsebeng le ho ba fa motheo wa bokamoso bo botle.

Bomme le bontate, ha ke qetela, Morero o motjha wa Ho hodisa Aforika phatlalatsong ya Brookings Institute, eo sehlooho sa yona e

leng: Foresight Africa: The top priorities for the Continent for 2019, o bua ka Bolstering Good Governance: the Imperative for Inclusion and Efficiency (Ho matlafatsa Taolo e loketseng: Bohlokwa ba Ho kenya batho kaofela ba amehang le ho ba le ditlhophiso tse kgothalletsang bokgoni), e le ntho ya pele e bohlokwa Kontinenteng ya rona.

Jwale, ha ke hloke ho le bolella hore ka ha Aforika Borwa – ka tlwaelo – e bile le morero o tswetseng pele ka ho fetisisa wa puso le infrastraktjha kontinenteng (hantlentle, nakong e fetileng, e ne e le boemong ba bobedi lefatsheng kaofela), ha ho shejwa tshebediso ya oona, re hloleha ho swabisang, hoo e bileng re sa hlahelle lenaneng la Dinaha tse 10 tse ka hodimodimo tsa Aforika, tse bontshang kgolo e ntle. Ho na le seo, bothata ba bobodu, bo etswang le ho tshehetswa ke puso e hlolehang ho tiisa marapo a taolo, bo kentse naha ya rona bothateng boo ho tlo ba boima haholo le ho nka nako e telele ho e kgutlisetsa tswelopeleng eo e neng e se e e fihletse – sena se ke ke sa etsahala ka nako e kgutshwane le e mahareng!

Nka bolela hore, diketsahalang tse ngata, boemo ba diyunivesithi tsa rona bo bontsha beomo ba naha. Ke bolela jwalo hobane thuto ke motshehetsi wa bohlokwa boemong bona bo fokolang – ha ho shejwa ho hloleha ha puso, boetapele bo sa tsamaisweng ka tshwanelo, ho itshunyatshunya ha ditaba tsa dipolotiki le ho hloleha ha

boradipolotiki ho dumela hore boemo bo itseng bo hloka tshehetso le tharollo ya mmuso, le tsamaiso e sa kgotsofatseng ya ditjhelete phokolong ya disebediswa. Ntho e mpe ho feta moo, ha ngata baithuti ba rona ba phethetseng dithuto tsa bona ba nkwa ba sa lokela ho kena mesebetsing.

Dikameho di bonahala ka hore matshwao a thuto ya dinaha tse 27 tsa Aforika a theohile dilemong tse hlano tse fetileng. Re hara palo eo mme re hlahella qetellong ya maemo a mang. Ka hoo, ha ho makatse hore ntho ya bobedi e bohlokwa ka ho fetisisa Kontinenteng ya rona ke Ho kgona ho atleha mathateng a Dikoloto le Ho hlophisa Disebediswa: Tekanyo e hlokanang ho etswa ka hloko ho hodisa moruo le hore o tshwarelle nako e telele (ho kopanya ditlhoko tsa ditjhelete le ho phahamisa sekoloto.)

Naheng kaofela, re mathateng ha ho tluwa ditabeng tsa puso ya lekala la thuto e phahameng. Ho bile le boemo bo itseng boo diyunivesithi tsa rona tse 13 ho tse 28 di bileng ho bona, kapa tseo ha jwale di neng di le tlasa botsamaisi (tse ding tsa tsona di bile boemong boo lekgetlo la bobedi). Dipalopalo tsena ke tsa diphephetso tse ke keng tsa qojwa.

Ka hoo, boetapele ba yunivesithi bo tlameha ho utlwisisa ka botlalo le ho kgona ho ba le bonnete ba ho etsa hore dithuto le botsamaisi di a

sebedisana; dipalopalo tsa bathahaselli le bankakarolo ba itseng ba tla hloka (kapa ba tla batla) hore ho buisanwe le bona; dintshetsopele le maemo a naha le a lefatshe kaofela; le mofuta le boemo ba thuto e tla netefatsa hore baithuti ba phethelang dithuto tsa bona ba na le bokgoni bo hlokehang le ho ba bohlokwa ntshetsopeleng e etsahalang. Baetapele ba tla lokela ho tsamaisa le ho etella phetoho e kgolo pele, ba ntse ba netefatsa hore yunivesithi e sebetsa hantle ka mawa (le ditlhophiso) tse bontshang kananelo ya phapang e nyane ya moelelo ya diphephetso tse lokelang ho di laola.

Ho ya ka kutlwisiso ena, ho hlwaya kotsi le tiisetso ke motheo wa tswelopele le katleho ya rona ya nako e telele. Ka hoo, ke thabisitswe ke ho bona dintlha tse fapaneng tseo lenane lena le di hlophisitseng, ke tshepa hore dintlha tse ka sehloohong, ditekelo le dipuisano di tla hlaka le ho fana ka kutlwisiso ya bohlokwa ba ho hlwaya kotsi le tiisetso ya ho bona hore yunivesithi e sebetsa hantle.

Ntumelleng hore ke phethele ka ho le lakaletsa tsamaiso le ho natefelwa ke dintlha tse tla latela lenaneng lena.